

COMUNICĂRI ȘI STUDII

**MATEI G. NICOLAU, ROMANIST ȘI ISTORIC
AL DREPTURILOR ANTICE**

DE

VAL. AL. GEORGESCU

Matei Nicolau s-a născut la Sulina în ziua de 2 octombrie 1904, ca fiu al inginerului Gh. Nicolau din Ploiești.

Ca student la Facultățile de drept și litere (secția de filologie clasică) din București, de la 1922 la 1925, Matei Nicolau deșteptă repede atenția profesorilor săi, câștigându-le stima și admirația, prin daruri excepționale de tânăr erudit. În 1925, obține cu elogii diploma de licență în drept și în litere. Clasificat primul, cu media 9,87/10, la examenul de capacitate pentru învățământul secundar din 1926, Nicolau își alege catedra de limba latină de la liceul internat din Iași. Dar o bursă și modeste ajutoare îi permisera să plece de îndată la Paris, unde și-a urmat studiile pînă în 1936. În 1931 moare, în țară, tatăl său. Nicolau se ascunse și de camarazii pe care îi putea întîlni în bibliotecă, și se închise într-o durere fără ieșire. În câteva zile părul lui deveni mai cărunț și auzul, de mult diminuat, îi dispăru aproape cu totul. Criză dureroasă din care nu se va mai ridica de-a binelea niciodată. În vara anului 1936, Matei Nicolau, condamnat la serviciile dureroase ale unui enorm cornet acustic, apare la București pentru a ne părăsi pentru totdeauna, după mai puțin de doi ani (7 martie 1938) de la întoarcerea în țară.

Încă din vremea plecării la Paris, Matei Nicolau nu mai era un neînțeles, un ignorat. Facultatea de litere îl recomanda pentru bursa de studii în cuvinte de laudă juste și neprecupețite. Și recunoașterea superlativă a însușirilor sale va fi de acum înainte unanimă, întovărășindu-l timp de 13 ani. Ea n-a putut lua însă niciodată forma potrivită pentru a-i înlătura în mod eficient greutatea materiale și a stăvili la timp ruina crescîndă a sănătății, ruinare împotriva căreia, de la un moment dat, Nicolau nu va mai ști să lupte singur.

La Paris, Nicolau își alege ca subiect pentru teza de doctorat la Sorbona problema *Raporturilor dintre colometrie și stichometrie în legătură cu tehnica oratorică antică*, iar pentru teza suplimentară « *Causa* » și grupul său. Desfășurînd o activitate prodigioasă, totuși Nicolau va dispărea fără ca susținerea acestor teze să poată avea loc. De subiectele lor rămîn legate însă atît cercetările despre *cursus*-ul ritmic, ce vor alcătui lucrarea de diplomă la École des Hautes Études (1929), cît și subiectul

tezei pentru doctoratul în drept, *Causa liberalis* (1933). Ulterior, se pare¹ că Nicolau se va decide să trateze în teza de la Sorbona *La langue et le style des juriconsultes romains*, marcînd mai evident în ce măsură înțelegea să fie în primul rînd un romanist.

Din primii ani de studii, Nicolau frecventă cursurile de lingvistică și filologie clasică de la Sorbona și de la Collège de France, intră în severul laborator al Școlii de Înalte Studii, și își trece examenele pentru două diplome de studii superioare la Facultatea de drept, unde participă activ la conferințele de agregatie de drept roman. Este asiduu la ședințele lunare ale celor două mari Societăți savante, cea de studii latine și de istoria dreptului. În lingvistică și filologie, profesori ca Antoine Meillet, Jules Marouzeau, care îi deschide larg paginile Revistei de studii latine și va arăta lui Nicolau un puternic atașament, Alfred Ernout, Paul Mazon, Charles Picard, Pierre Roussel, papirologul Pierre Jouguet, îl apreciază în mod deosebit, ajutîndu-l să se afirme ca un erudit maestru cu viitor fecund. La Facultatea de drept a fost prețuit în modul cel mai elogios și îmbrățișat cu devotată afecțiune de marele prieten al țării noastre, romanistul și bizantinologul P. Collinet, președintele său de teză, ca și de profesorii P. Fournier, A. Giffard, H. Lévy-Bruhl, G. Le Bras, de romanistul belgian F. de Visscher. În 1929, noii veniți la cursurile de drept roman pentru doctorat erau deja trimiși de profesori la Nicolau pentru îndrumare științifică, iar colaborarea sa era căutată de maeștri², pentru pregătirea lui la un nivel neobișnuit, deopotrivă jurist, filolog și lingvist. În anii 1933—1936, Nicolau este însărcinat să țină la École des Hautes Études o serie de seminarii avînd ca obiect: *Istoria literaturii juridice în epoca Antoninilor și Severilor*; *Formarea limbii dreptului*; *Papirologia juridică: acte și contracte din epoca romană*. Ele au fost un prilej pentru profesorii și prietenii săi din Franța să-i asigure lui Nicolau o remunerație pentru acoperirea unei părți din cheltuielile de boală, cu regretul că refuzul tînărului învățat român de a deveni cetățean francez îi împiedică să-i atribuie un post stabil și bine remunerat, pentru a cărui ocupare legea cerea neapărat cetățenia franceză. La această perioadă se referă amintirile profesorului Jean Gaudemet, Director al Institutului de drept roman de pe lângă Universitatea din Paris. « J'ai bien connu Nicolau à Paris de 1933 à 1936. Et comme tous ceux qui l'ont connu j'ai grandement apprécié sa générosité sans limite, sa gentillesse avec tous, sa science et sa modestie. Il aurait été un très grand maître s'il avait pu donner toute sa mesure. Et j'ai pour ma part suivi ses séminaires de philologie juridique aux Hautes Études. J'ai souvent parlé avec lui de ma thèse alors en préparation et il a eu la gentillesse d'en lire le manuscrit et de me faire bénéficiaire de remarques importantes ».

Carierea științifică a lui Nicolau începe cu anii 1926—1927, cînd publica în țară primele recenzii³ și studii, și primele recenzii în *Revue de Philologie* (1927),

¹ Vezi *Rev. hist. de droit*, 1938, p. 138.

² Vezi A. Giffard, *Précis*, II, 1934, p. 323—338 și 1938, p. 377—392, tabloul cronologic redactat de Nicolau; H. Lévy-Bruhl, *Le « consortium » artificiel du Nouveau Gaius, Atti del IV Congresso intern. di Papirologia*, 1935 (= *Nouv. ét. sur le très ancien droit romain*, 1947, p. 55, n. 11): « L'expression *fratrum suorum* fait difficulté. M. Mathieu Nicolau, spécialiste du latin juridique, me communique à son sujet la note suivante ».

³ Despre conferințele lui A. Meillet și despre teza de doctorat a acad. P. Constantinescu-Iași. În 1926, Matei G. Nicolau « avocat din baroul Ilfov », a fost chemat să contribuie cu munca sa la tipărirea operei postume a marelui civilist al vremii, prof. Dimitrie Alexandrescu, *Principiile dreptului civil* (4 vol., Socec-Göbl, București, 1926). Tînărul licențiat de 22 de ani semnă și prefața (p. CXVI—CXVIII), intitulată *Dimitrie Alexandrescu și « Principiile dreptului civil »*, reproducă și în fruntea vol. I (ed. 3, 1926) din *Explicațiunea... dreptului civil român*, îngrijit tot de Nicolau.

urmate, în 1928—1929, de studii, comunicări și recenzii în *Revue des Études Latines*, *Revue de Philologie*, *Mélanges Paul Fournier*, și în revistele din țară (*Orpheus*, *Revista Clasică*, *Pandectele Române*). Primul său studiu (*Orpheus*, 1927), *Sine sacris hereditas* era o cercetare de drept roman, iar articolul intitulat « *Tertius* » synonyme de « *alius* » dans les textes juridiques (RÉL, VI, 1928) marca începutul preocupărilor sale în acel domeniu interdisciplinar care a primit numele de *filologie juridică*. Notele de practică judiciară modernă (*Pandectele Române*, 1927—1928), studiile despre *Dreptul civil al viitorului* sau despre *Convenția de la Haga din aprilie 1930 și principii istorice privitoare la conflictele de naționalitate*, ca și recenziile despre lucrările de drept modern, dovedesc justa poziție a lui Nicolau în ceea ce privește lărgimea orizontului juridic, necesar unui istoric al dreptului roman. Sugestivul articol despre *Numele secret al Romei* (*Rev. Cl.*, I, 1929), ca problemă de istorie social-politică și religioasă, legată de tehnica interdicțiilor de vocabular la popoarele cu credințe magico-animiste sau cu vestigii puternice de astfel de credințe, este mai mult decât un studiu de debutant.

În 1929, M. Nicolau obține titlul de diplomat al Școlii de Înalte Studii cu răsunoștoarea sa teză, premiată de Institutul Franței, despre *L'origine du cursus rythmique et les débuts de l'accent d'intensité en latin* (*Les Belles Lettres*, 1930, 161 + VIII p.), elogios recenzată de A. Meillet și F. Lot. Prezentarea ei mai de aproape va fi făcută separat, tot în acest volum. Articolul publicat în același an în *Mélanges Paul Fournier* despre dispozițiile de origine bizantină ale Codului civil român din 1864 inaugurează preocupări în domeniul bizantinologiei, care se vor regăsi îndeosebi în studiul despre *Unus casus*.

În 1930, M. Nicolau apare ca autor, împreună cu C. Hamangiu, — care îi deschisese cu entuziasm paginile *Pandectelor Române*, — al unui *Manual de drept roman* cu caracter didactic elementar (vol. I, Izvoare, persoane, bunuri). Este o operă utilă, clară, sistematică, dar totuși inegală. Introducerea, notele și unele părți vădit noi trădează pe specialist și reprezintă contribuția sigură a lui Nicolau. În articolele publicate în țară, sînt abordate probleme ca aceea a stilului antic (*Rev. Cl.*, II—III, 1930—1931) și a destinului în *Eneida* (Volumul bimilenarului lui Vergiliu). O recenzie și o notă adițională prilejuiesc lui Nicolau, pe lângă exprimarea unei firești admirații pentru cele două mari manuale clasice de drept roman ale lui P. F. Girard și Ed. Cuq, să prezinte o serie de observații critice și metodologice, precum și o minuțioasă erată, care impresionează și astăzi. În toate studiile sale, cu o sobrietate desăvîrșită, timidul Nicolau nu va ezita să descopere ipoteza debilă, textul absent sau eroarea materială, la cele mai mari nume ale romanisticii (vezi *Unus Casus*, *Fenus unciarum* și mai ales *Causa liberalis*). Preconizînd sinteza metodei istorice (critice) cu cea exegetică (juridică), Nicolau cerea să nu se neglijeze textele cu caracter juridic, unele din ele — definiția dolului la Labeo, definiția proprietății pe baza căreia s-a elaborat cea medievală, trecută dreptului modern — lipsind chiar din manualele recenzate.

Între anii 1931—1933, recenziile unor lucrări semnificative prin temele tratate aduc observații ascuțite și erudite, iar articolele publicate în limba română îmbrățișează dreptul roman, oriental antic și civil modern. Comunicările și articolele în limba franceză aprofundează aspecte ale versificației ritmice în cele mai vechi manifestări ale ei, sau ale *cursus*-ului ritmic, subiectul tezei din 1929, care a rămas în centrul preocupărilor sale (a se vedea recenziile). Alături și mai mult decât *Edictum de iumentis uendundis și garanția pentru viciele lucrului vîndut în dreptul*

roman (Pand. Rom., 1932), merită o mențiune specială studiul despre *Originile obligațiunii în dreptul roman* (Pand. Rom., 1931), completat în 1934 (ibidem), în lumina noilor fragmente din *Instituțiile* lui Gaius, descoperite în Egipt, în 1933. Aici, cu o remarcabilă argumentație istorico-sociologică, Nicolau conchide ipotetic la existența stipulației în sistemul legii celor XII Tabule, împotriva opiniei dominante care, din tăcerea lui Gaius Veronensis, deducea apariția tîrzie a acestei forme de obligație. Completînd textul tardiv din *Veronensis*, noile fragmente precizau că stipulația era sancționată, potrivit legii celor XII Tabule, printr-o *actio per iudicis postulationem*. Puține ipoteze rezistă la verificarea descoperirii unor documente care pun capăt coniecturilor. Nimic mai firesc decît ca Nicolau, în adaosul din 1934, să folosească prilejul pentru definirea unei poziții metodologice fundamentale: « Aici se poate vedea defectele metodei dialectico-dogmatice cînd este aplicată fenomenelor istorice. Dreptul roman *arhaic* nu este un drept *primitiv*... Metoda comparativă, care pune pe același plan instituțiunile popoarelor primitive cu instituțiunile dreptului roman *arhaic* — fără o critică prealabilă a diferențelor de mediu și mentalitate — e menită să dea întotdeauna greș... argumentele a *silentio*, ultimul refugiu al dialecticeii dogmatice, sînt întotdeauna extrem de periculoase și nu pot niciodată înlocui un document precis » (Pand. Rom., 1934, IV, p. 60). Tot în studiul din 1931, susținînd caracterul pecuniar al condamnațiunii civile în vechiul drept roman, teză reluată în articolul din 1934, scris în colaborare cu profesorul său P. Collinet, Nicolau vorbea de *tendința « capitalista »* a întregului drept roman arhaic și a procedurii sale (Pand. Rom., 1931, IV, p. 85). El se referea, prin aceasta, la dezvoltarea timpurie, la Roma, a formelor economiei bănești (relații de marfă-bani) și implicit la ceea ce noi analizăm ca o producție de mărfuri. Perspectiva economică este numai implicată, dar evidentă, și nu putem să nu observăm că Nicolau punea termenul de « capitalist » între ghilimele cînd îl aplica Romei antice, respingînd anacronismul autorilor care, la acea dată, vorbeau direct de un capitalism (și de un comunism !) antic. Această poziție se accentuează, cu o ascuțită analiză a implicațiilor economice ale instituțiilor juridice, în studiul despre *fenus unciarum*, care se deschide cu un emoționant omagiu adus marelui istoric N. Iorga. Studiul, unul din cele patru texte de autori români tipărite în *Mélanges offerts à N. Iorga par ses amis de France et de langue française* (Paris, 1933), este semnat și cu titlul de membru onorar al Școlii române în Franța, acordat de marele învățat nu numai ca expresie a mării prețurii pe care o avea pentru Nicolau, ci și ca o formă legală de acordare a unui indispensabil ajutor material. Studiul conține, pe plan economic, istoric și lingvistic, precum și din punct de vedere al detectării și interpretării textelor, o critică incisivă a ipotezelor dominante, și îndeosebi a sistemului de curînd apărât de Gh. Appleton și adoptat de Scialoja, Cuq, Girard și Piganiol. Critica textelor se îmbină cu demonstrația istorică a imposibilității ca, la data cînd sursele spun că a fost limitată dobînda la cuantumul denumit *unciarum* (pe care, direct, nu vom ști poate niciodată cît reprezenta din capital), debitorii să fi fost *apărați* pe cale de *plebiscit*, prin legalizarea unei dobînzii de 100%, cum susținuse Appleton. Totul, coroborat prin poziții metodologice care fac din acest studiu, scris cu o elegantă vivacitate, un text de antologie didactico-științifică. În prezent, autorii importanți¹ citează în primul rînd, ca oarecum

¹ R. Monier, *Manuel*, II, 4, 1948, p. 113. n. 4; M. Kaser, *Röm. Privatrecht*, I, 1955, p. 149, n. 9.

mai verosimil, sistemul lui Appleton, deși în 1938 A. Giffard¹ înclina să adere la teoria lui Nicolau (dobânda de 8,33 pe an), pe care o considerăm, în limita surselor de care dispunem, cu totul convingătoare. Aceluiași cerc de probleme ca și studiul despre *fenus unciarum* îi aparține și articolul despre *Moneda de bronz a califului Enarassin-Liddine*.

Dar anul 1933, atât de fecund², îi aduce lui Nicolau și strălucita consacrare ca romanist și istoric al drepturilor antichității. Teza sa despre *Causa liberalis, Étude historique et comparative du procès de liberté dans les législations anciennes*, îi conferă titlul de *laureat*, cu următoarea motivare³: « Mention toute spéciale doit être faite ici de la thèse de M. Nicolau (Mathieu) sur la *Causa liberalis*. C'est à peine s'il s'agit d'une thèse. C'est plutôt un travail magistral dont l'érudition latine et grecque, la science philologique et historique, la discussion des interpolations, l'utilisation de la méthode historique et du droit comparé de l'Antiquité, aboutissent à un véritable renouvellement du sujet. L'œuvre fait le plus grand honneur non seulement à son auteur, mais à la science française et à la science roumaine qui réalisent en sa personne l'alliance pacifique de la plus haute culture. Le jury s'est trouvé unanime pour joindre au prix de thèse de la Faculté, le prix Dupin-Ainé, premier de nos prix spéciaux ». În necrologul din RÊL (1938), Jules Marouzeau caracterizînd această teză, și pe cea din 1929, le va numi « deux meilleures thèses qui avaient paru depuis longtemps », pentru a lăuda la Nicolau « L'originalité de ses vues, son sens aigu des problèmes, son aptitude à renouveler les questions ». În cursul litografiat de drept roman pentru licență (1934—1935), A. Giffard se adresa astfel studenților săi: « Ce procès qu'on appelle la *causa liberalis* a fait l'objet d'une thèse passée dans cette Faculté par M. Nicolau, jeune Roumain, linguiste de tout premier ordre, et romaniste déjà de premier ordre encore, mais encore d'un plus grand avenir. C'est un Roumain attaché à sa patrie, c'est pour cela qu'il n'est pas notre collègue, mais il pourrait l'être à bien des titres et il a un avenir magnifique devant lui. Sa thèse sur la *causa liberalis* est un événement que je tenais à souligner ici ».

Teza lui Nicolau a rămas pînă astăzi singura monografie asupra procesului de libertate, studiat totdeauna (Maschke, 1885; după 1933, P. Noailles, J.C. van Oven) numai în legătură cu procesul Virginiei. Ea era, la Paris, și prima teză de istorie a drepturilor antice (*Antike Rechtsgeschichte*), salutată de Ed. Volterra⁴ ca una din puținele monografii, pe plan general, ale unei instituții juridice.

Nu insistăm aici asupra conținutului acestei teze, pe care l-am expus cu alt prilej⁵. Lucrarea se găsește în mîinile tuturor specialiștilor și a făcut în litera-

¹ *Précis*, II₂, nr. 35: « Nicolau... me paraît avoir écarté la théorie de M. Appleton ». Cf. A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia, 1953, V-o, f.u., cu referință la Nicolau și la studiile și tezele ulterioare ale lui L. Clerici, V. Arangio-Ruiz, E. Weiss și W. Kunkel.

² Comunicarea despre *unus casus* (14 oct. 1933, la Societatea de Istoria dreptului, Paris, vezi *Rev. hist. de droit*, 1935, p. 184) și studiul unui text paralel din Macrobius și Lydus (RÊL, 1933, p. 318) stau alături de un proiect de unificare a terminologiei medicale prin limba latină (*ibid.*).

³ *Distribution des prix*, Faculté de droit de Paris, 1935—1936, p. 17.

⁴ *Diritto romano e diritti orientali*, 1937, p. 56, n. 2.

⁵ Revista clasică, 1937—1938, p. 293—295. Într-o amplă recenzie laborioasă, care nu putea evita elogiile (Pand. Rom., 1935, IV, p. 124—126), C. Stoicescu, profesor de drept roman la București, unul din cei doi dedicatari ai tezei, își încheia analiza denunțînd la Nicolau o

tură o strălucită carieră¹ care este departe de a fi încheiată². Voi reproduce totuși, din concluzii, acest pasaj caracteristic pentru concepția lui Nicolau, nescutită de unele limite ușor de înțeles: « L'histoire du procès de liberté est peut-être la matière où l'on aperçoit le mieux comment d'une époque à l'autre les idées juridiques changent et se transforment sous la triple influence des circonstances politiques, des conceptions philosophiques et des faits économiques. En apparence les règles fondamentales de la *causa liberalis*, sa procédure, n'ont pas subi de transformations profondes depuis les temps les plus reculés jusqu'aux réformes de Justinien. Cependant, sous une immobilité apparente de formes, le droit a continué son chemin, et c'est certainement cette évolution en quelque sorte qui est le fait le plus intéressant que puissent nous révéler ces recherches ».

Din producția mai largă a anului 1934 (*Tertius dies*, RÊL, p. 47; articolele românești citate, recenzii), voi aminti colaborarea, prin două erudite apendice³, la studiul lui P. Collinet despre *Noile fragmente din Instituțiile lui Gaius* (RHD, 1934), care ilustrează încă o dată măiestria lui Nicolau în materie de filologie juridică. În acest an apare (RHD, p. 597—642) textul integral al comunicării din 1933 la Societatea de istoria dreptului, despre *Unus casus d'après les scholies des Basiliques*. Este un studiu remarcabil, nedepășit încă, despre această *famosissima quaestio*. Romaniiștii medievali și, după ei, modernii, au cheltuit comori de ingeniozitate erudită ca să identifice în *Digeste* acel *casus unus* în care, după spusa lui Justinian (I, IV, 6, 2), posesorul, într-o acțiune reală, putea deveni reclamant, în loc de a fi simplu pîrît, ca în toate celelalte cazuri: Nicolau combate convingător soluțiile larg acceptate, pe care le propuseseră R. Henle (1915) și Vittorio Scialoja (1917).

Folosirea fecundă, și cu multă autoritate, a scoliilor Basilicalelor arată ce ar fi putut da Nicolau bizantinologiei juridice și istoriei dreptului românesc. Cît privește soluția originală pe care o propune și pe care nu putem decît s-o schițăm

tendință « către ipotezele aventuroase (în schimb aspru criticate cînd se manifestă la adversari, p. 110, 220, 356) ». Unele din tezele lui Nicolau au întîmpinat rezistență (vezi de pildă, Volterra, *op. cit.*, p. 211—214; 234—235), dar acuzația că era un autor de ipoteze aventuroase și, pe deasupra, lipsit de autocontrol științific, era jignitoare și inexactă.

¹ L. Wenger, *Institutionen des röm. Zivilprozeßrechts*, 1925 (trad. ital. de R. Orestano, 1938; engl. de O. H. Fisk, 1940) § 5, n. 10 și 14, citează aprobativ concepția lui Nicolau despre originea centumvirilor ca urmași ai decemvirilor, iar în § 14, n. 5, rezumînd unele teze ale cărții, spune: « M. Nicolau examinează temeinic întregul proces de libertate ». R. Monier, *Manuel*, I, 1947, p. 135, n. 5; 137, n. 2; 140, n. 3; 141, n. 2; 148, n. 3; 168, n. 6; 209, n. 1—2; M. Kaser, *Allröm. Ius*, 1949, p. 195, n. 19 (socotind « nicht zwingend » aluzia la *uindex* în legea celor XII Tabule, reținută de Nicolau ca dovadă de vechimea acestuia).

² Cf. A. Berger, *op. cit.*, V-o c.l.; M. Kaser, *Röm. Privatrecht*, I, p. 248, n. 39; p. 249, n. 42; p. 99, n. 7; p. 100, n. 10; Roberto Reggi, *Liber homo bona fide seruiens*, Milano, 1958, unde teza lui Nicolau este în numeroase note citată aprobativ, cu ample extrase din text. Teza lui Nicolau figurează în bibliografia cursului de Drept roman privat (1964) al lui Vl. Hanga și M. Jacotă.

³ Ap. I, *Variantes*, (p. 110—111) și Ap. II, *L'expression ercto non cito* (p. 111—113) în care Nicolau respinge traducerea lui V. Arangio-Ruiz (*erctum = patrimonium*), impunînd vechea interpretare: *ercto non cito = diuisione non prouocata*. Ilustrul romanist și papirolog italian se va grăbi să respingă, peste doi ani, fără ezitare, reconstrucția lui Nicolau la G. IV, 48.

În notă¹, ea se întemeiază pe o elegantă demonstrație, pe care o consider drept cea mai convingătoare din câte s-au propus pînă în prezent².

În anii 1935—1938, se succed cercetări de filologie clasică, inclusiv teza pentru doctoratul în litere la București (1937), de filologie juridică³, recenzii și colaborarea cu Paul Collinet și F. de Visscher în două mari probleme de drept roman. În același timp, Nicolau lucra la ediția critică (trad. și comentariu) a *Instituțiilor* la Gaius și la un *Essai sur la versification de Plaute et de Térence*. În 1936⁴ apare studiul *Gaius, Inst. 14, § 48. La condamnation pécuniaire sous les actions de la loi* (cap. I, M. Nicolau; cap. II, P. Collinet). Nota liminară arată că la Societatea de istoria dreptului comunicarea respectivă (12 martie 1936) « a, comme il fallait s'y attendre, donné lieu à une discussion des plus vives », precizîndu-se că observațiile « ne portaient aucunement sur la reconstruction de Nicolau admise par tous ». În noua formă, textul nu mai spunea — ca în forma pe care se întemeiasă doctrina dominantă la acea dată — că în trecut (*olim*), adică înainte de procedura formulară, condamnarea avea loc în natură (*ipsam rem*), ci că, așa cum se proceda și altădată (*sed, sicut olim fieri solebat*), condamnarea se făcea la o sumă de bani după valoarea litigiului (*aestimata re pecuniam eum condemnat*). În cap. II al studiului, Collinet corobora prin analiza istorică a problemei soluția rezultată din reconstrucția lui Nicolau și expusă de acesta încă din 1931 în Pandectele Române. Răsunetul articolului în literatură a fost deosebit de viu. Nu este aici locul să urmărim mai adînc întreaga discuție⁵ atît de fructuoasă, și care așeza pe Nicolau în centrul unui măgulitor baraj de controverse romanistice. Poziția lui Nicolau n-a fost ruinată și în istoricul problemei peste numele său nu se va mai putea trece⁶. Aprinsa controversă la care ne referim i-a prilejuit lui L. Wenger acest omagiu adus memoriei lui Nicolau, chiar în studiul în care îi discuta concep-

¹ Nicolau folosește creator noțiunea de *iudicium duplex*, elaborată de Ihering și Eck. În această formă de proces, părțile ajung să aibă reciproc calitatea de *actor* și *reus*. *Unus casus* ar fi ultimul vestigiu de proces dublu, din sistemul vechiului *sacramentum*, și s-ar realiza în caz de *vindictio ex libertate in servitute*. Ar fi speța despre care scolile Basilicalelor ad D., XXII, 3, 14 (Ulpianus) arată că persoana care posedă calitatea de *ingenuus* și era revendicată ca sclav, putea, dacă voia, să obțină rolul de reclamant, pentru a-și administra probele înaintea adversarului său. Noțiunile de *actoris partes obtinere* și *actoris partes sustinere* fac obiectul unei frumoase demonstrații de filologie juridică, decisivă pentru a impune soluția. Socotite sinonime, Nicolau le distinge: prima, exprimă obligația pîritului de a juca rolul de reclamant; a doua, îi acordă pîritului numai facultatea de a și-l asuma. Or, *unus casus* era centrat de Iustinian pe ipoteza facultății pîritului de a deveni reclamant, nu pe o obligație, așa cum admiteau toți autorii.

² M. Kaser, *op. cit.*, vol. II, 1959, p. 211, n. 15 considera că identificarea lui *unus casus* rămîne *allerdings zweifelhaft*; cf. A. G. Chloros, *Unus casus und die Digesten*, ZSS, RA, 1957, p. 373, citînd ca ultimă contribuție studiul lui Nicolau, susține că *unus casus* din prima ediție a Digestelor, la care s-au referit Instituțiile, a putut dispărea din a doua ediție, apărută după Instituții și singura pe care noi o cunoaștem astăzi. În *Drept roman privat* de Vl. Hanga și M. Jacotă (1964, p. 215, n. 1), primul autor se declară convins fără rezerve de demonstrația lui Nicolau.

³ *Notes sur la terminologie juridique latine*, Rev. de Philol., 1935, p. 350—361. Pentru celelalte studii și pentru recenzii, vezi bibliografia din acest volum, p. 29—36.

⁴ RHD, p. 751—768.

⁵ Vezi H. Kreller, ZSS, RA, 1958, p. 36—61; L. Wenger, *ibid.*, 1959, p. 315—369; idem, *Istituzioni*, 1938 și *Institutus*, 1940, § 14, n. 19 și îndeosebi p. 146 din ed. în l. engleză; V. Arangio-Ruiz, *Romanisti e latinisti, Studi Sassaressi in onore di Mancaleari*, 1938, p. 15 și urm.

⁶ Vezi A. Giffard, *Précis*, I, 1938, nr. 152; R. Monier, *Manuel*, I, 1917, p. 139, n. 4 și 178, n. 1; M. Kaser, *Röm. Privatrecht*, I, p. 115, n. 32 (cu referințe la autorii recentți care au discutat problema și, deci, teza lui Nicolau-Collinet).

țiile¹: « der jugendliche, zu so hervorragender Mitarbeit berufene rumänische Gelehrte ist in der Blüte seiner Jahre gestorben... Auch die deutsche Romanistik teilt mit der französischen und rumänischen die aufrichtige Trauer ».

Tot în 1936 (RHD, p. 615 urm.), apare răsunătorul studiu al lui F. de Visscher despre *Ius publice respondendi*, care se întemeiază de o nouă lectură a faimosului și chinuitului fragment din Digeste (1,2,2, § 49): *Sed plerumque iudicibus ipsi scribebant, aut testabantur qui illos consulebant*. Virgula din acest text, acceptată de Mommsen și Bonfante, făcea ca textul să spună: « dar de cele mai adesea, ei înșiși (prudenții consultați) scriau judecătorilor, sau (consultațiile) erau dovedite cu martori de către cei care îi consultau pe aceștia » (pe prudenți). Contradicțiile și dificultățile acestei lecturi sînt cunoscute. Nicolau, consultat asupra textului, suprimă virgula, ca absurdă, și textul devine clar: « dar de cele mai adesea ei înșiși prezentau (consultațiile) în scris sau dovedeau cu martori, ei, cei care îi consultau pe aceștia » (pe prudenți). Nu prudenții trimiteau consultații autografe, și acestea nu erau în mod absurd echivalente cu cele dovedite testimonial de clienți, ci clienții dovedeau consultația fie printr-un text scris (neautenticat), fie cu martori. « M. G. Nicolau, spune eminentul romanist belgian, donne de cette phrase une interprétation nouvelle, qui paraît inattaquable. Les éditeurs modernes, comme Mommsen et Bonfante, ont commis une erreur certaine en rapportant *ipsi* aux juristes qui donnaient des consultations, et en plaçant en conséquence une virgule après *scribebant*. C'est la seule interprétation grammaticalement possible » (p. 618).²

Interpretarea ingenioasă a acestui text a fost ultima contribuție al lui M. Nicolau ca romanist. În anii următori, în afara unor savante recenzii despre lucrări de drept roman, producția sa aparține filologiei³.

Revenise (1936) de altfel, bolnav și sărac, în țară, unde ocuparea unei catedre (în realitate o modestă conferință) necesita titlul de doctor în litere pe care nu-l poseda. În toamna lui 1937, își termină teza pentru Facultatea de litere, care nu va apărea decît postum (datată însă 1937).

Chiar după 27 de ani de la dramatica și nedreapta dispariție a lui Nicolau, scriitorul acestor pagini, cunoscînd prea bine întîmplările de atunci și pe oamenii care au participat în mod diferit la ele, nu poate vorbi despre anii din țară și moartea lui Nicolau, cu distanțarea cerută de un text comemorativ. Îmi voi impune o simplă relatare succintă de fapte. Nu știu dacă în octombrie 1936, obiectiv, medicina vremii mai putea salva pe Nicolau. Pierderea auzului nu l-ar fi împiedicat să țină cursuri remarcabile (poate fără unele îndatoriri didactice de seminar), dovadă că, tîrziu și chinuit, se admisesese totuși să profeseze la Facultatea de litere. De ce titlurile pe care le poseda, și în special strălucitul doctorat în drept roman, nu i-au deschis imediat drumul spre o catedră la Facultatea de drept, rămîne o întrebare fără răspuns, mai exact cu un dureros răspuns. Nicolae Iorga a fost cel dintîi care a făcut demersuri pentru a-l ajuta să poată trăi. N-a izbutit să obțină însă decît un post de bibliotecar la Municipiul București. În așteptarea conferinței, Facultatea de litere « a izbutit » să-l numească asistent la catedra de limba elină, iar în toamna anului 1937, Consiliul Legislativ, unde oricine s-ar fi gîndit mai puțin

¹ ZSS, RA, 1939, p. 317, n. 3.

² Vezi astăzi W. un el, ZSS, RA, 1948, p. 423 urm.; A. Magdelain, RHD, 1950, p.1-22, 157-182; Lévy-Bruhl, *Juge et prudent*, RHD, 1962.

³ Vezi bibliografia din acest volum, p. 29-36.

să-l vadă pe Nicolau, l-a numit referent stagiar, ca un omagiu adus meritelor sale. Titlul modest, dar forma măgulitoare în care a fost făcut acest gest, destinat să-i dubleze în mod atât de util salariul de asistent, a constituit pentru Nicolau poate ultima bucurie înainte de a ne părăsi.

Puternic loviți, foștii lui profesori și-au exprimat sentimentele în mod mișcător. « Je déplore la perte irréparable au sens le plus absolu du mot que représente la disparition de M. Nicolau », va spune Paul Collinet, el însuși în pragul marii despărțiri. « C'est du fond du cœur que, comme ami et comme professeur, je garde avec le regret de cette vaste intelligence et de ce grand cœur, son culte amical ». Reluând just ideea legăturii între cultura română și cea franceză, întruchipată de Nicolau, Jules Marouzeau va declara în necrologul citat: « L'originalité de ses vues... faisaient prévoir de fécondes réalisations propres à faire honneur et à son pays, où une carrière venait de lui être assurée, et au nôtre, où il se déclarait fier d'avoir reçu sa formation scientifique ». L. Wenger asocia romanistica germană la doliul științei române și franceze și am văzut prețuirea pe care, în Italia, i-o acorda Ed. Volterra. În 1943—1944 (RHD), când prof. M. Lemosse va voi să arate meritul unor cercetări de filologie juridică, va constata că ele « continuă pe Nicolau ». N. Iorga, îndurerat, anunțând în *Revista Istorică* (1938), moartea lui Nicolau, reproducea paginile închinatے fostului său camarad și amic, de scriitorul acestor rinduri și, în cuvinte tulburate și zguduitoare, îi fixa imaginea în *Oameni cari au fost*¹.

În 1943, foștii camarazi ai lui Nicolau au organizat o comemorare a cinci ani de la moarte. În 1958, Societatea de Studii Clasice, condusă de foștii colegi de studii ai dispărutului și de sinceri prețuitori ai operei sale, nu putea lăsa și n-a lăsat necomemorată a douăzecea aniversare a morții lui Nicolau. În 1963, cercul studenților în filologia clasică, chemând în mijlocul lor pe cei care l-au cunoscut și prețuit, i-au analizat opera și i-au cinstit memoria, într-o atmosferă mișcătoare, cu prilejul împlinirii a unui sfert de secol de la moarte. În continuarea acestei aniversări dureroase, Societatea de Studii Clasice a socotit că are datoria de a cinsti memoria lui Nicolau, pe plan național și internațional, prin publicarea volumului de față. Modul în care foștii camarazi de studii ai lui Nicolau sau chiar cei care îi cunosc numai opera au răspuns la invitația noastră de a se asocia la acest omagiu postum, ne-a mișcat profund, dovedind cât de vie este, la toți cei ce l-au cunoscut, amintirea omului și a savantului, și cât de durabilă rămîne prețuirea de care s-a bucurat și se va bucura încă opera sa științifică.

¹ Vol. IV, p. 243—244. În *Memorii*, VII, 1939, p. 64, la data de 12 febr. 1933, N. Iorga notase:

« Cercetez la spital pe Matei Nicolau, greu bolnav de tuberculoză, una din marile speranțe ale științei noastre în domeniul istoriei Romei. »